

بررسی ضابطه تشخیص خسارت‌های غیرمستقیم قراردادی

مهدی الهویی نظری^۱، حمیده ره انجام^۲، نازی سنجری پرایواتلو^۳

^۱ هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی

^۲ هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی

^۳ کارشناسی ارشد حقوق خصوصی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تاکستان

چکیده

خسارت قراردادی که در نتیجه نقض تعهدات قراردادی حاصل می‌شوند، به دو شکل قابل تصورند؛ که این خسارات یا مستقیم و نزدیک هستند یا غیرمستقیم و دور. خسارات عام یا مستقیم نتیجه طبیعی عمل شخص متعهد می‌باشد، اما خسارات خاص یا غیرمستقیم نتیجه طبیعی ولی نه ضروری عمل شخص مرتکب می‌باشد. برخی عدم النفع ممکن الحصول را خسارت مستقیم و قابل وصول می‌دانند، و طبق نظر برخی دیگر عدم النفع محتمل الحصول یک خسارت غیرمستقیم است. در فقه و حقوق ایران برای تشخیص خسارت‌های غیرمستقیم دو ضابطه «قابلیت پیش‌بینی ضرر» و «رابطه سببیت بین فعل زیان‌بار و ضرر وارده» ذکر شده است. قاعده قابلیت پیش‌بینی زیان، محدوده زیان‌های قابل جبران را مشخص می‌سازد. حقوقدانان در مورد قابلیت پیش‌بینی ضرر بیان می‌کنند که خسارات قابل پیش‌بینی همیشه مستقیم هستند؛ اما عکس آن امکان‌پذیر نیست زیرا خسارت‌های غیرقابل پیش‌بینی، همیشه غیرمستقیم نیستند. در فقه نیز فقها با استناد به ضمان قهری رابطه سببیت را در قراردادهای توجیه کرده و بیان می‌کنند که اصل سببیت یعنی بین فعل زیان‌بار و ضرر ایجاد شده باید یک رابطه علت و معلولی وجود داشته باشد تا بتوان آن ضرر را به فعل طرف مقابل نسبت داد. نظریه سببیت عرفی یا متعارف بیان می‌کند ضرری که پیش‌بینی نمی‌شود، در واقع ناشی از فعل زیان‌بار تلقی نمی‌گردد و به آن نمی‌پیوندد. چنین ضرری در حکم وقایع ناگهانی و خارجی و جبران‌ناپذیر است.

کلیدواژه‌ها: مسئولیت قراردادی، خسارت غیرمستقیم، قابلیت پیش‌بینی ضرر، رابطه سببیت.

مقدمه

مسئولیت قراردادی تعهدی است که در نتیجه تخلف از مفاد قرارداد خصوصی، برای اشخاص ایجاد می‌شود. برای وجود مسئولیت قراردادی، اثبات وجود قرارداد، امری لازم و ضروری است. رابطه علیت بین خسارت و عدم اجرای قرارداد، شرط دیگر ایجاد مسئولیت قراردادی است؛ رابطه سببیت به این معناست که این ضرر بلاواسطه، ناشی از عدم انجام تعهد یا تأخیر آن می‌باشد. تخطی و اثبات ضرر از دیگر ارکان مسئولیت قراردادی هستند، که تخطی یعنی متعهد، تعهد ناشی از عقد را به جا نیاورده باشد.

اگر هریک از طرفین به تعهدات خود عمل نکنند و باعث نقض قرارداد شوند، خسارتی که بواسطه نقض قرارداد ایجاد می‌شود، ممکن است مستقیم یا غیرمستقیم باشد. خسارت در صورتی مستقیم است که نتیجه طبیعی نقض قرارداد و یا فعل زیان‌بار بوده و اینکه واسطه ای میان آنها نباشد؛ مثل اینکه خریدار کالای غیرمطابق مجبور شود همان نوع کالا را با قیمتی بالاتر از بازار تهیه کند. در مقابل خسارت غیرمستقیم خسارتی است که نتیجه طبیعی نقض قرارداد نباشد. از بین این دو نوع خسارت با توجه به پذیرش اصل جبران کامل خسارت، تنها خسارت مستقیم قابل مطالبه است، چون در خسارت مستقیم است که بین نقض قرارداد و ضرر رابطه سببیت وجود دارد اما در خسارت غیرمستقیم رابطه سببیت بین فعل زیان‌بار و ضرر منتفی است. به عبارت دیگر، در خسارت حاصله از ضرر مستقیم و بلاواسطه عرف و منطق جامعه آن را ناشی از نقض قرارداد میدانند و متعهد را مسئول می‌شناسند، اما در خسارت غیرمستقیم و بلاواسطه عرف متعهد را مسئول نمی‌شناسند. بخاطر همین بعضی از حقوقدانان در تعریف خسارت مستقیم و غیرمستقیم وجود رابطه سببیت بین فعل زیان‌بار و ضرر را مدنظر قرار داده اند و گفته اند: خسارت مستقیم خسارتی است که بین آن ضرر و فعل منشأ رابطه علیت وجود داشته باشد، تا دادرسی بتواند حکم به جبران آن بدهد. اما خسارت غیرمستقیم آنست که بین آن ضرر و فعل منشأ آن ضرر رابطه علیت محرز و محسوس نیست و چون محرز نیست دادگاه نمی‌تواند حکم به جبران آن بدهد. پس همانطور که از تعریف خسارت‌های مستقیم و غیرمستقیم بر می‌آید خسارات مستقیم را با دو ضابطه «قابلیت پیش‌بینی ضرر» و «سببیت عرفی یا متعارف» می‌توان از خسارت‌های غیرمستقیم بازشناخت. به عبارت دیگر «قابلیت پیش‌بینی ضرر» و «سببیت عرفی یا متعارف» ضوابط تشخیص خسارت‌های غیرمستقیم قراردادی هستند.

امروزه اهمیت قرارداد و بویژه نقشی که در زندگی بشر داشته برکسی پوشیده نیست. اما با وجود تمام مزایایی که قرارداد در زندگی بشر داشته، نقض آن نیز پیامدهای ناگواری را برای انسان‌ها رقم زده است. در برخی موارد شخص بدون اینکه متوجه باشد موجب ورود خسارت به دیگران می‌شود. در پژوهش حاضر می‌خواهیم در ابتدا این نوع خسارت‌ها را از خسارت‌های مستقیم تفکیک کنیم. و در وهله دوم ببینیم اگر کسی از راه‌های غیرمستقیم متحمل ورود خسارت شود، چه کسی مسئول جبران خسارت می‌باشد.

مبانی نظری

مفهوم مسئولیت قراردادی

مسئولیت در ادبیات عرب مصدر صناعی یا جعلی از «مسئول» است و به معنای «ضمانت»، «ضمان»، «تعهد» و «مؤاخذه»، مسئول بودن، مؤظف به انجام امری و آنچه که انسان عهده دار و مسئول آن باشد و از وظایف و اعمال و افعال می‌باشد. (دهخدا، ۱۳۷۲، ۲۰۹۰۷:۳)

مسئولیت در معنای فقهی؛ مترادف با عبارت ضمان به کار گرفته شده است و کسی را که مسئولیت بر ذمه و عهده او قرار می‌گیرد، «مسئول» یا «ضامن» می‌نامند. شخص در این صورت ملزم به جبران خساراتی است که به دیگری وارد کرده است. (طاهری، ۱۴۱۸، ۲:۲۱۳)

در تعریفی دیگر از مسئولیت آمده است: «تعهد قانونی شخص بر رفع ضرری که به دیگران وارد کرده است؛ خواه این ضرر ناشی از تقصیر خود وی باشد یا ناشی از فعالیت او شده باشد (در فقه) در همین لفظ ضمان را بکار برده اند و معنی آن هر نوع مسئولیت اعم از مسئولیت مالی و کیفری است». (محمدپرست، ۱۳۸۸: ۴)

جایگاه مسئولیت قراردادی در حقوق ایران

حقوق ایران، به ویژه قانون مدنی، تا اندازه زیادی متأثر از فقه امامیه از یک طرف و حقوق فرانسه از طرف دیگر است، به گونه ای که حقوقدانان ایرانی در شرح مواد قانونی ناچارند به این دو نظام حقوقی استناد کنند. مواد گوناگون قانون مدنی نشان می دهد نویسندگان این قانون ترکیبی از فقها و حقوقدانان آشنا به حقوق فرانسه بوده و تلاش کرده اند قانون مدنی فرانسه را با حذف، افزایش یا اصلاح عبارات، با نظریات مشهور در بین فقیهان منطبق سازند. در بعضی موارد نیز که مسئله مورد اختلاف بوده و شهرت قطعی وجود نداشته است آن را به سکوت برگزار کرده اند. (وحدتی شیبیری، ۱۳۸۵: ۱۹۶)

شرایط مسئولیت قراردادی

در این مبحث شرایط مسئولیت قراردادی یعنی اموری که صرفاً زمینه پیدایش مسئولیت قراردادی را فراهم می کند مورد مطالعه قرار می گیرد. (شهیدی، ۱۳۹۵: ۵۹) برای اینکه مسئولیت قراردادی بوجود آید و متعهدله بتواند جبران خسارت ناشی از تخلف قراردادی را از متعهد در خواست کند، باید شرایط مزبور جمع باشد و در صورت فقدان یکی از این شرایط مسئولیت قراردادی منتفی خواهد بود. (نادری، ۱۳۸۸: ۴۳)

وجود قرارداد

وجود قرارداد یکی از شرایط مسئولیت قراردادی است، زیرا تا قرارداد بین طرفین منعقد نشده باشد مسئولیت قراردادی موضوعاً منتفی خواهد بود. (نادری، ۱۳۸۸: ۳۹) البته منظور از قرارداد عقدی صحیح و معتبر است که بین متخلف از انجام تعهد و متعهدله منعقد شده است. چرا که عقد فاسد یا غیرنافذ وجود مؤثری در عالم حقوق ندارد تا بتواند زاینده اثر حقوقی باشد و مسئولیت عدم انجام تعهد به موقع را برعهده متعهد قراردادی، تثبیت کند. (شیروی، ۱۳۹۶: ۲۵۳) بنابراین، وجود قرارداد، که منشأ پیدایش تعهد می باشد، ضروری است، چون در صورت عدم وجود قرارداد، تعهد ناشی از قرارداد برای مسئولیت محقق نمی شود تا تخلف از انجام آن، فعل زیان بار محسوب گردد. (باریکلو، ۱۳۹۶: ۲۷)

نقض قرارداد

نقض قرارداد موجود بین طرفین، دومین شرط برای ایجاد مسئولیت قراردادی است. (شیروی، ۱۳۹۶: ۲۵۴) برای تحقق مسئولیت قراردادی، لازم است که متعهد تعهد خود را انجام نداده یا از نحوه انجام آن تخلف کرده باشد. لزوم این شرط به این جهت است که عدم انجام تعهد در مسئولیت قراردادی، فعل زیان بار مسئول و متعهد متخلف محسوب می شود و تا زمانی که شخص از انجام تعهد خودداری نکند، نمی توان او را مسئول تلقی نمود. در نتیجه، لازم است متعهد از انجام تعهد تخلف کند تا آن فعل زیان بار او محسوب گردد. (باریکلو، ۱۳۹۶: ۲۸)

تعریف ضرر

واژه «ضرر» در لغت به معنای آسیب، تباهی و از دست دادن دارایی یا حق است، همچنین به معنی: ضد ربح، ضرر کردن، زیان مندی، ضرر و زیان آورده اند. (معین، ۱۳۷۵، ۱:۳۲۵؛ نراقی، ۱۳۶۹: ۵۷) صاحب قاموس ضرر را «ضد نفع» معنی کرده و به معنی «سوء حال» آورده است. (قریشی، ۱۳۷۶، ۳:۲۹) نهایه ابن اثیر و مجمع البحرین «ضرر» را «نقض در حق» دانسته اند. مصباح المنیر ضرر را به معنای «عمل مکروه» نسبت به یک شخص یا «نقص در اعیان» می داند. مفردات راغب اصفهانی ضرر

را به «سوء حال» تفسیر می‌کند، اعم از اینکه سوء حال نفس به خاطر قلت علم و فضل یا سوء حال بدن به خاطر فقدان عضوی از اعضا و یا به خاطر قلت مال و آبرو باشد. (محقق داماد، ۱۳۸۴، ۱:۱۴۳) و همچنین به معنی «کسی را به چیزی مجبور کردن و ناچار ساختن» آمده است. (بندر ریگی، ۱۳۶۲: ۳۲۶)

تفاوت ضرر و زیان و خسارت

برخی در این خصوص نظر بر این دارند که خسارت دارای معنا و مفهوم گسترده تری نسبت به ضرر و زیان می‌باشد. به دیگر سخن، ضرر و زیان تنها به آثار فعل مجرمانه اطلاق می‌شود نه اصل آن، لیکن اصطلاح خسارت در بیان حقوقی شامل همه زیان‌های حاصله اعم از اصل و فرع می‌باشد. (عزتی، ۱۳۸۹: ۱۰)

به علاوه در لغت نامه دهخدا، ضرر، این چنین معنی شده است: «صدمه، زیان، خسارت، آسیب و گزند». (دهخدا، ۱۳۷۷، ۱:۱۳۷) صرف نظر از آن در کتب فقهی پیشین که به زبان عربی نگارش یافته است همیشه در بحث معرفی و تعریف واژه ضرر، به همین لغت اکتفا شده است. (قلی‌پور گیلانی، ۱۳۸۶: ۸۶)

دکتر ناصر کاتوزیان نیز در کتاب خود اینگونه می‌نویسد: «عرفاً دو مفهوم خسارت و ضرر، مترادف هم دانسته شده‌اند، هر جا نقصی در اموال ایجاد شود و یا منفعت مسلمی از دست برود یا به سلامت و حیثیت و عواطف شخص لطمه‌ای وارد آید می‌گویند ضرری به بار آمده است». (کاتوزیان، ۱۳۸۵، ۲:۲۴۵)

از دست رفتن مال موجود

ممکن است در اثر خودداری متعهد از اجرای تعهد، مالی از اموال متعهدله از دارایی او خارج یعنی نسبت به او تلف شود. مانند اینکه متعهدله، به علت تأخیر متصدی تأسیسات در نصب دستگاه گرمایز که مورد تعهد او بوده است، مجبور شود مبالغی بیش از هزینه کارگران تأسیسات مزبور، برای تأمین حرارت لازم ساختمان محل نصب دستگاه، صرف کند. این مبالغ اضافی که در حقیقت از دارایی متعهدله خارج شده است خسارت تلف مال محسوب می‌شود که در صورت اجرای به موقع تعهد قراردادی، به متعهدله تحمیل نمی‌شد. همچنین مانند اینکه متصدی رستوران که در قراردادی متعهد شده است غذای میهمانان متعهدله را که مقرر بوده است در روز معینی متعهد شده است فراهم و تسلیم کند، از انجام تعهد مزبور در زمان مقرر خودداری کرده و متعهدله میزبان، مجبور شود با صرف هزینه ای بیش از قیمت غذای مورد قرارداد از میهمانان پذیرایی نماید که این مبلغ مازاد بر قیمت غذا در حقیقت خسارتی است که منشأ آن از دست رفتن مقداری از اموال متعهدله است که در صورت اجرای قرارداد، خسارت مزبور به متعهدله وارد نمی‌شد. (شهیدی، ۱۳۹۵: ۶۹)

ضرر معنوی

ضرر معنوی عبارت از هر کاستی و نقصانی است که بر حقوق غیرمالی و بعد غیرمادی یا معنوی شخص وارد شود. به تعبیری دیگر به هرگونه خسارت وارده بر خود شخص و متعلقات غیرمالی او «خسارت معنوی» گفته می‌شود. (تقی زاده؛ علی هاشمی، ۱۳۹۱: ۷۸) مانند خسارت وارد بر اعتبار طلبکار در اثر عدم توانایی ایفای تعهدات او در نتیجه خودداری بدهکاران او در ادای مطالبات وی. (شهیدی، ۱۳۸۸: ۷۱) بعضی از ضررهای معنوی ممکن است منتهی به ورود ضرر مادی شود و بعضی ممکن است ضرر معنوی و غیرمادی محض باشد و موجب ورود هیچگونه ضرر مادی نشود. هرچند بین حقوقدانان درباره قابلیت و لزوم جبران ضرر معنوی اختلاف است. لیکن به نظر می‌رسد اختلاف مذکور نظر بر کیفیت و چگونگی شیوه جبران ضرر معنوی است و اختلاف مزبور، به این بر می‌گردد که بعضی ضررهای معنوی را با پول قابل جبران نمی‌دانند ولی در مورد اصل لزوم ضمانت آور بودن اضرار معنوی اختلافی نیست. (باریکلو، ۱۳۹۶: ۷۷-۷۸)

میزان ضرر معنوی مشخص نبوده و برای آن نیز به تبع مطلق ضرر تعریفی ارائه نگردیده است. دکتر کاتوزیان تعریف آن را دشوار و از آن صدمه به منافع عاطفی و غیر مالی تعبیر نموده است. (کاتوزیان، ۱۳۸۵، ۲:۱۴۴) آقای دکتر لنگرودی آن را ضرر به عرض و شرف متضرر یا یکی از اقارب او می‌داند. (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۲: ۴۱۶)

مفهوم خسارت قراردادی

خسارات قراردادی خساراتی هستند که متعهد در نتیجه عدم اجرای تعهد خویش (اعم از انجام یا ترک فعل) ملزم به پرداخت به متعهدله است. (عادل، ۱۳۸۰: ۳) خسارت قراردادی در نتیجه عقد به وجود می آید. تا زمانی که اجرای مستقیم قرارداد ممکن بوده و متعهدله نیز خواستار آن باشد، متعهد ملزم به اجرای مفاد قرارداد خواهد بود. (رودیجانی، ۱۳۸۷: ۲۷) هنگامی نوبت به خسارت قراردادی می رسد که اجرای مستقیم تعهد ممکن نباشد و یا در صورت امکان، متعهدله خواهان جبران خسارت بوده و متعهد نیز اعلام داشته که تعهد را اجرا نخواهد کرد. (رجائی، ۱۳۹۵: ۶۵)

شرایط مطالبه خسارات قراردادی

جبران خسارت قراردادی زمانی مطرح می شود که قرارداد صحیح و نافذی بین طرفین وجود داشته باشد و قرارداد مزبور نقض گردد. چنانچه در نتیجه نقض قرارداد، ضرری متوجه طرف دیگر شود، نقض کننده مسئول جبران خسارات وارده خواهد بود. ماده ۲۲۱ ق.م. مقرر می دارد: «اگر کسی تعهد اقدام به امری را بکند یا تعهد نماید که از انجام امری خودداری کند، در صورت تخلف مسئول خسارت طرف مقابل است، مشروط بر اینکه جبران خسارت تصریح شده و یا تعهد عرفاً به منزله تصریح باشد و یا برحسب قانون موجب ضمان باشد». (شیروی، ۱۳۹۶: ۲۵۲)

وجود رابطه سببیت

یکی از شرایط مسئولیت متعهد، وجود رابطه سببیت بین تخلف قراردادی و ورود خسارت به طرف مقابل است. این شرط هرچند به طور مشخص و صریح در مواد قانون مدنی ایران مربوط به اثر معاملات بیان نگردیده است، اما با مطالعه مواد مربوط به خسارات تخلف از انجام تعهد و از جمله عنوان مبحث دوم مربوط به مواد ۲۲۶ به بعد قانون مدنی که با عبارت «در خسارات حاصله از عدم اجرای تعهدات» مشخص گردیده است، می توان دریافت که وجود رابطه سببیت مزبور برای تحقق مسئولیت متخلف، ضروری است همچنین از ماده ۵۲۰ ق.آ.د.م. که ناشی بودن خسارت را از عدم انجام تعهد یا تأخیر آن لازم برای مطالبه خسارت معرفی کرده است، لزوم سببیت تخلف از انجام تعهد نسبت به ورود خسارت به دست می آید. (شهیدی، ۱۳۹۵: ۷۴-۷۳)

همین وضعیت در حقوق فرانسه نیز موجود است. در مواد قانون مدنی فرانسه، نیز این شرایط به طور صریح انعکاس ندارد؛ اما به طور ضمنی در برخی از مواد مزبور مانند ماده ۱۱۴۷ ق.م.ف. می توان به وجود این شرط پی برد. ماده ۱۱۴۷ این قانون مقرر می دارد: «بدهکار در مورد تعهد خود محکوم به تأدیه خسارت، خواه ناشی از عدم انجام تعهد، یا حاصل از تأخیر در انجام آن خواهد بود در صورتی که ثابت نکند که عدم انجام تعهد ناشی از سببی است که نمی توان به او مربوط دانست و نیز سوء نیتی نداشته باشد». (حاجی عزیزی، ۱۳۹۲: ۴۵)

تأثیر عمل متعهدله در ورود خسارت

در صورت عدم انجام تعهد یا تأخیر در انجام آن، متعهد مسئول جبران خسارتی است که به سبب تخلف او به متعهدله وارد شده است. به این ترتیب معلوم است که اگر عمل متعهدله زیان دیده سبب تمام یا قسمتی از خسارات وارد باشد، متعهد را نمی توان مسئول آن دانست. گاهی ممکن است عمل خود متعهدله سبب ورود یا تشدید خسارت گردد. در این صورت متعهد نسبت به آن قسمت از خساراتی که نتیجه عمل خود متعهدله باشد، مسئولیت نخواهد داشت. (شهیدی، ۱۳۹۵: ۷۶)

قطعی بودن و پیش بینی خسارت

یکی دیگر از شرایط مطالبه جبران خسارت در صورت عدم انجام تعهد، قطعی بودن خسارت و پیش بینی آن است. در صورتی که ورود خسارت به سبب تخلف مشکوک باشد، متعهدله نمی تواند جبران آن را درخواست کند. زیرا اصل عدم مسئولیت

متعهد در برابر متعهدله است مگر اینکه منشأ مسئولیت یعنی سبب ورود خسارت متعهد اثبات گردد. مثلاً هرگاه مورد تعهد آبیاری باغی در زمان های معلوم بوده است و پس از خودداری متعهد از آبیاری در یک یا دو نوبت، قسمتی از اشجار باغ خشک شود و معلوم نباشد که این وضعیت نتیجه مشروب نشدن به موقع درختان بوده یا عامل دیگری سبب خشک شدن اشجار گردیده است، متعهدله نمی تواند جبران خسارت را از متعهد درخواست کند. زیرا معلوم نیست که خشک شدن درختان نتیجه تخلف متعهد از انجام تعهد بوده است. (لوراسا، ۱۳۷۵: ۶۵)

بی واسطه بودن خسارت (مستقیم بودن)

یکی دیگر از شرایط خسارت قابل مطالبه، بی واسطه و مستقیم بودن خسارت است، در صورتی که خسارت ناشی از تخلف از انجام تعهد باواسطه و غیرمستقیم باشد، متعهدله نمی تواند جبران آن را از متعهد درخواست کند. ماده ۵۲۰ ق.آ.د.م. در این مورد مقرر داشته است: «در خصوص مطالبه خسارت وارده خواهان باید این جهت را ثابت نماید که زیان وارده بلاواسطه ناشی از عدم انجام تعهد یا تأخیر آن و عدم تسلیم خواسته بوده است. در غیر اینصورت دادگاه دعوای مطالبه خسارت را رد خواهد کرد.» منظور از خسارت بی واسطه یا مستقیم خسارتی است که نزدیکترین نتیجه تخلف از انجام تعهد باشد، و امر دیگری واسطه انتساب خسارت به تخلف مزبور نباشد. (شهیدی، ۱۳۸۶: ۸۳)

همچنین خسارت مستقیم محروم ماندن از منافع مال معین، آن است که در اثر تأخیر متعهد تعمیر ساختمان، مالک آن از اجاره بهای آن ملک که در صورت آماده شدن، به اجاره می رفته است، محروم گردد و خسارت غیرمستقیم، مثل این که در اثر محروم ماندن از دریافت اجاره بها در مدت تأخیر تعمیر، از سود بانکی سپرده گذاری اجاره بها نیز محروم گردد. (شهیدی، ۱۳۹۵: ۸۳)

انواع خسارت قراردادی

خسارت از لحاظ ارتباط آن با فعل منشاء به خسارت مستقیم و غیرمستقیم تقسیم می گردد و مبنا تقسیم این است که ضرر مستقیم ناشی از فعل زیان بار همیشه قابل جبران است ولی ضرر غیرمستقیم فقط در موارد مصرّحه قانونی قابل جبران است. (عزتی، ۱۳۸۹: ۲۰) مبنای تقسیم این خسارات ماده ۵۲۰ ق.آ.د.م. است. در این ماده می خوانیم: «در خصوص مطالبه خسارات وارده، خواهان باید این جهت را ثابت نماید که زیان وارده بلاواسطه ناشی از عدم انجام تعهد یا تأخیر آن و یا عدم تسلیم خواسته بوده است، در غیر این صورت دادگاه دعوای مطالبه خسارت را رد خواهد کرد.» بنابراین، تنها ضرر «بلاواسطه» در قلمرو مسئولیت قراردادی است و ضمان آن بر عهده مدیون ممتنع نهاده می شود. ضرر باواسطه را به مدیون نسبت نمی دهند و در پی علت مستقیم آن می روند. (شهیدی، ۱۳۹۵: ۲۱۸)

مفاد این حکم از ماده ۱۱۵۱ ق.م. فرانسه اقتباس شده است. این ماده از نوشته های پوتیه، حقوقدان قدیمی فرانسه، الهام گرفته شده است که در کتاب تعهدات خود مدیون را مسئول خساراتی که، نتیجه ضروری عهدشکنی او نیست و اسباب دیگری هم آن را دامن می زند، نمی داند. (شهیدی، ۱۳۹۵: ۲۱۸-۲۱۹)

خسارت عام یا مستقیم

خسارت مستقیم، خسارتی است که بین آن و فعل منشاء ضرر رابطه علیت وجود دارد. (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۲: ۴۱۶) به عبارت دیگر، خساراتی که نتیجه طبیعی و ضروری عمل خطاکارانه شخص می باشد. که گاهی اوقات به آن خسارات نزدیک یا زیان های مستقیم گفته می شود که اثر مستقیم و بلافصل نقض قرارداد است، که نسبت به آن طرح دعوی شده است. این زیان معمولی و قابل پیش بینی است. (عزتی، ۱۳۸۹: ۲۰)

خسارت خاص یا غیرمستقیم

خسارت غیرمستقیم، خسارتی است که بین آن و فعل منشاء ضرر رابطه علیت محرز و محسوس نیست. (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۲: ۴۱۶) به دیگر سخن، خسارتی است که نتیجه طبیعی ولی نه ضروری و اجتناب ناپذیر خطا یا عمل زیان بار شخص می باشد. شرایط پرداخت این خسارت بر طبق قابلیت پیش بینی آن می باشد که در مباحث آتی به تفصیل، مورد بحث و بررسی قرار خواهد گرفت. چنین ضرر زیان هایی بطور مستقیم و بلافصل یا بلاواسطه و فوری از عمل شخص ناشی نمی شود. بلکه پیامدهای غیرمستقیم و مع الواسطه عمل شخص می باشد و در اثر دخالت شرایط و اوضاع و احوال خاصی که معمولاً نیز قابل پیش بینی نمی باشند، بروز می کند. این ضرر و زیانها نتیجه طبیعی عمل شخص است نه از نتایج و آثار مستقیم و بلا فصل عمل او. (عزتی، ۱۳۸۹: ۲۰)

خسارت هزینه دادرسی و حق الوکاله

در اینگونه خسارت برخلاف موارد دیگر خسارت غیرمستقیم، خودداری متعهد از انجام تعهد یعنی جبران خسارت اولیه، سبب اساسی پیدایش خسارت باواسطه یعنی هزینه دادرسی و حق الوکاله است. معمولاً صرف خودداری متعهد از پرداخت خسارت به متعهدله سبب طرح دعوی و پرداخت هزینه دادرسی و حق الوکاله برای دست یابی به حق مربوط به خسارت اولیه است، بدون اینکه عامل دیگری در سر راه ورود خسارت غیرمستقیم در رابطه سببیت پیدایش خسارت دوم، دخالت داشته باشد. در صورتی که در سایر موارد خسارت غیرمستقیم، عامل یا عوامل دیگر نیز در تحقق خسارت باواسطه معمولاً دخالت دارند. مثلاً هرگاه در اثر خودداری متعهد از حفر چاهی که به منظور آبیاری باغی مورد قرارداد بوده است، درختان آن باغ خشک شود و در نتیجه از بین رفتن درآمد میوه ها، متعهدله نتواند ملک خود را که برای ادای دین مورد مزایده قرار گرفته است، آزاد کند و ملک به کمتر از قیمت واقعی به فروش رود، خسارت حاصل از این شرایط که به سبب حفر چاه مورد تعهد خسارتی غیرمستقیم و باواسطه است، مسبب تنها حفر چاه یا خشک شدن درختان نیست، بلکه عوامل دیگر نظیر وجود دین سابق متعهدله و معرفی کردن ملک مزبور به عنوان وثیقه دین و نامناسب بودن وضعیت مالی این شخص در تحقق خسارت ناشی از ارزان فروخته شدن ملک مورد وثیقه نیز دخالت داشته است. (کاتبی، ۱۳۳۷: ۷)

سابقه جبران خسارت غیرمستقیم

هرگاه در نتیجه نقض قراردادی خسارتی متوجه متعهدله گردد، وی می تواند به دادگاه مراجعه و جبران خسارت را مطالبه نماید. البته این امر مستلزم وجود شرایطی است که در قانون به این شرح آمده است:

الف) انقضاء موعد؛ ب) تحقق ضرر؛ ج) عدم وجود علت خارجی در عدم اجرا؛ د) لزوم جبران خسارت طبق قرارداد یا عرف یا قانون. (پارساپور و دیگران، ۱۳۹۴: ۹)

نقض قرارداد می تواند به ورود خسارات متعدد و پی در پی منجر شود. فرض کنید تعمیرکار ترمز خودرو را با دقت تعمیر نمی کند و در نتیجه ماشین تصادف می کند. در اثر تصادف با خودروی دیگر، هر دو ماشین آسیب می بینند. قبل از اینکه رانندگان بتوانند ماشین ها را به کنار جاده هدایت کنند، یک تریلی حمل گازوئیل با ماشین ها برخورد کرده، هر سه ماشین آتش می گیرد و تعدادی کشته و زخمی می شوند. آتش گرفتن ماشین ها منبع درآمد چندین خانواده را از بین می برد و کشته شدن آنها باعث از دست رفتن نان آوران آنها می شود. آسیب ها و صدمات ناشی از این تصادف سالها به طول می انجامد و افراد زیادی تحت تأثیر آن قرار می گیرند. همه این خسارات قابل جبران نیستند، اما ترسیم مرز بین خسارات قابل جبران و غیرقابل جبران نیز ساده نیست. در این قسمت امکان جبران خسارات غیرمستقیم که در پی نقض قرارداد حاصل می شوند، بررسی می گردد. (شیروی، ۱۳۹۶: ۲۵۷)

مفهوم قاعده قابلیت پیش‌بینی ضرر

مراد از قابلیت پیش‌بینی ضرر این است که خواننده دعوی مسئولیت قراردادی فقط باید پاسخگوی نتایج قابل پیش‌بینی عمل خود بوده و جبران خسارات پیش‌بینی ناپذیر در قلمرو مسئولیت او قرار نمی‌گیرد. (حبیبی (بی تا): ۲۸۲) براساس این شرط که از حقوق فرانسه (ماده ۱۱۵۰ ق.م.) گرفته شده، قرارداد خسارت‌های طبیعی و عادی ناشی از نقض قرارداد که در زمان انعقاد قرارداد قابل پیش‌بینی بوده و بصورت متعارف مورد توجه طرفین بوده، قابل مطالبه است و باید توسط نقض‌کننده قرارداد، جبران شود اما زیان‌های استثنایی و نامتعارف از جمله ضررهای دور و غیرمستقیم، که بصورت عادی ورود آن پیش‌بینی نمی‌شود، قابل جبران نخواهد بود. (وطنی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۳۶)

سؤال‌های پژوهش

سؤال اصلی:

ضابطه تشخیص خسارت‌های غیرمستقیم قراردادی چیست؟

سؤال‌های فرعی:

- ۱- آیا در نظام حقوقی ایران می‌توان ماده ۲۲۱ ق.م را بعنوان ضابطه تشخیص خسارت‌های غیرمستقیم بشمار آورد؟
- ۲- آیا خسارت‌های غیرمستقیم قراردادی قابل مطالبه و جبران هستند؟

فرضیه‌های پژوهش

فرضیه اصلی:

دو ضابطه «قابلیت پیش‌بینی خسارت» در هنگام انعقاد قرارداد و «سببیت عرفی یا سبب متعارف»، را می‌توان بعنوان ضابطه تشخیص خسارت‌های غیرمستقیم شناخت.

۲ فرضیه‌های فرعی:

- ۱- به نظر می‌رسد که ماده ۲۲۱ ق.م. اراده صریح و ضمنی را منشأ جبران خسارت قراردادی دانسته، پس چون در خسارات غیرمستقیم اراده شخص دخیل نیست نمی‌توان آن را ضابطه تشخیص این نوع خسارات دانست.
- ۲- به نظر می‌رسد خسارت‌های غیرمستقیم بدلیل اینکه در اثر دخالت شرایط، اوضاع و احوال خاصی ایجاد نمی‌شوند و ناشی از عوامل خارجی می‌باشند، قابل پیش‌بینی نمی‌باشند پس قابل مطالبه و جبران هم نیستند.

اهداف تحقیق

هدف از انجام این تحقیق دستیابی به مواردی است که در نظام حقوقی ایران و فقه امامیه بطور اختصاصی مورد بررسی قرار نگرفته بلکه این موارد بصورت جزئی بررسی شده است ما در این تحقیق برآنیم که همه این موارد را در یک جا جمع‌آوری کنیم که این موارد عبارتند از:

- ۱- بررسی ضابطه شناسایی خسارت‌های غیرمستقیم قراردادی در نظام حقوقی ایران با استناد به مبانی حقوقی و فقهی موجود.
- ۲- بررسی مسئولیت ناقض در خسارت‌های غیرمستقیم قراردادی.
- ۳- بررسی قابل مطالبه بودن یا عدم مطالبه خسارت‌های غیرمستقیم قراردادی

پیشینه پژوهش

بحث از خسارت‌های غیرمستقیم و ضابطه تشخیص آن در مطالعات فقهی و حقوقی در مقالات و کتب گوناگون بیان گشته اما این مقالات و کتب بصورت تطبیقی، کلی و موردی به این موضوع پرداخته‌اند که برخی از آن‌ها را در ذیل بیان می‌کنیم:

در مقاله «بررسی تطبیقی ضابطه تشخیص خسارت غیرمستقیم قراردادی» نوشته «هدایت الله سلطانی نژاد» ضابطه تشخیص این خسارات به صورت تطبیقی بیان گردیده یعنی در همه کشورها مورد بررسی قرار گرفته و فقط در مورد حقوق ایران و فقه امامیه که کدام ضابطه پذیرفته شده بحث و بررسی صورت نگرفته است.

در کتاب «مسئولیت مدنی (الزامات خارج از قرارداد)» نوشته «صفایی و رحیمی» بیان گردیده که ضابطه تعیین خسارت، سبب اصلی ورود خسارت است و پیش‌بینی خسارت به موجب تراضی یا تشخیص عرف، از عوامل تعیین این سبب اصلی است. برخی نویسندگان نیز این استدلال را تأیید کرده و سببیت عرفی را مبنای مسئولیت مدنی قراردادی در فقه امامیه می‌دانند.

ولیکن هیچ پژوهشی با این عنوان به رشته تحریر در نیامده است. موضوع حاضر بدلیل جزئی بودن تحلیل و بررسی در دکترین حقوقی همچنان واجد وصف نوآوری و ابتکار بوده و شایسته تحقیق است.

هدف ما از این تحقیق انجام پژوهشی است که با پژوهش‌های دیگر فرق دارد و به صورت گسترده بحث ضابطه تشخیص خسارت‌های غیرمستقیم را از دیدگاه فقهی و حقوقی مورد بررسی قرار داده ایم.

جایگاه نظریه سببیت عرفی در فقه امامیه

در فقه امامیه در مباحث مربوط به تعهدات قراردادی از تفکیک خسارات مستقیم و غیرمستقیم ناشی از نقض عهد و ملاک تشخیص آن دو از یکدیگر بحثی به میان نیامده است و لیکن درضمان قهری و مسئولیت مدنی در بحث سببیت و رابطه انتساب به عنوان یکی از شرایط مسئولیت و شناخت سبب اصلی از سایر اسباب دخیل در بروز خسارت بطور ضمنی می‌توان کشف نمود که خسارات غیرمستقیم آن دسته از خسارات است که بین فعل زیان‌بار و ورود ضرر واسطه و عامل دیگری نقش داشته باشد و آنچه باواسطه رخ می‌دهد خسارت دور و غیرمستقیم است و قابل جبران نیست. بطور مثال سید محمدکاظم طباطبایی یزدی در پاسخ به این سؤال که «اگر دابه به عاریه گرفت از برای سوار شدن و به آن سواری تلف شد یا نقضی وارد آمد» آیا ضامن است؟ پس از بیان برخی اقوال بیان می‌دارد: «و اظهر، تفصیل است مابین اینکه تلف یا نقص به نفس استعمال مأذون فیه باشد، یا به غیر آن، هرچند به حسب عادت، آن تصرف و استعمال جایز باشد. مثلاً اگر نفس رکوب، موجب تلف شد، ضامن است و در پوشیدن جامه اگر به قاعده پوشید و مع ذلک پاره شد، ضامن نیست، اما اگر بدون قصد برخلاف قاعده واقع شد و پاره شد، ضامن است». (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۵: ۳۰۰)

استثنائات قاعده قابلیت پیش‌بینی ضرر

در حقوق ایران ممکن است گفته شود که خسارات غیرقابل پیش‌بینی قابل مطالبه است و متعهد ناقض قرارداد ملزم به جبران آن است. اما در سابقه تاریخی حقوق ایران و در باب ضمان قهری برخی تصریح کرده اند که غیرقابل پیش‌بینی بودن خسارت، موجب عدم تحقق رابطه سببیت عرفی بین فعل شخص و خسارت وارد به دیگری است: «اگر کسی بچه ای را در محلی قرار دهد که در آن معمولاً حیوان درنده ای وجود ندارد و اتفاقاً چنین حیوانی پیدا شده و بچه را تلف نماید وی براساس نظر مشهور ضامن نیست زیرا این عمل خسارت را مستند به فعل وی نمی‌سازد». (شهید ثانی، ۱۴۱۷، ۱۶۸: ۴۲)

نظیر این حکم را در مواد ۳۵۲ و ۳۵۳ ق.م.ا. می‌توان دید. حال با توجه به مبنای قابل جبران نبودن خسارت غیرقابل پیش‌بینی که همان قطع رابطه علیت است و اینکه از این حیث هیچ تفاوتی بین مسئولیت قهری و قراردادی وجود ندارد، می‌توان از ملاک مزبور استفاده نمود و بعنوان یک قاعده کلی اعلام کرد که خسارت غیرقابل پیش‌بینی قابل مطالبه نیست. به علاوه ممکن است مبنای آزادی (قراردادی) این قاعده همانند حقوق فرانسه، مقبول برخی در حقوق ایران هم واقع گردد. برخی از حقوقدانان معاصر ایرانی نیز براساس مبنای علیت وجود این قاعده را در باب تعهدات قراردادی پذیرفته اند. (کاتوزیان، ۱۳۷۴، ۱: ۱۱۷)

وقتی سخن از استثنائات یک قاعده به میان می‌آید منظور بر شمردن مواردی است که از دایره شمول آن قاعده خارج است. در خصوص استثنائاتی که در مورد قاعده قابلیت پیش‌بینی ضرر وجود دارد اتفاق نظر نیست و این استثنائات در پاره‌ای موارد به

معنای واقعی خود به کار نرفته به عبارت دیگر به جای آنکه تأثیر قاعده را در مورد خاصی متوقف نماید آن را صرفاً محدود کرده است. (اجل افشار، (بی تا): ۴۹)

تقصیر عمدی و آنچه در حکم آن است

اولین استثناء این قاعده که به توضیح آن می‌پردازیم تقصیر عمدی و آنچه در حکم تقصیر عمدی است می‌باشد که جایگاه مرسوم این استثناء در مسئولیت قراردادی است. البته خواهیم دید که این استثناء در عرصه مسئولیت قهری نیز گسترش یافته است. (اجل افشار، (بی تا): ۵۰)

همانطور که اگر زیان‌دیده نیز خود مقصر باشد جبران زیان واردکننده زیان لازم نیست که این مطلب را می‌توان از ماده ۳۳۱ ق.م.ا و ماده ۱۱۴ ق.د. ایران استفاده کرد. (فهیمی، ۱۳۸۴: ۵۳)

در حقوق فرانسه، ماده ۱۱۵۰ ق.م. مقرر می‌دارد: «مدیون مسئول جبران خسارتی که در هنگام عقد پیش‌بینی نمی‌کرده یا قابل پیش‌بینی نبوده اند، نیست مشروط به آنکه عدم اجرای تعهد ناشی از تقصیر عمدی او نبوده باشد». (اجل افشار، (بی تا): ۵۰)

چنان که از عبارت ذیل ماده بر می‌آید، تقصیر عمدی مدیون در نقض عهد، مسئولیت او را به جبران خسارت غیرقابل پیش‌بینی نیز توسعه می‌دهد و مانع از اجرای قاعده قابل جبران بودن خسارت‌های غیرقابل پیش‌بینی می‌گردد. (حبیبی، (بی تا): ۲۹۹)

اجرای قاعده در مسئولیت متصدی حمل و نقل

یکی از مصداق‌های مهم اجرای قاعده قابلیت پیش‌بینی زیان در مسئولیت قراردادی، محدود بودن مسئولیت متصدی حمل و نقل به زیان‌های قابل پیش‌بینی است: ضمان قراردادی متصدی حمل درباره تلف یا نقص کالایی که برای حمل به او سپرده شده است، محدود به ضرری است که به طور متعارف برای او قابل پیش‌بینی بوده است، یعنی در مورد متصدی حمل نیز خسارات مستقیم قابل جبران می‌باشند نه خسارات غیرمستقیم که قابل پیش‌بینی نمی‌باشند. مثال کلاسیک در این باره، سپردن جامه دانی پر از طلا و نقره به بنگاه راه آهن است که اگر متصدی حمل بدون هیچ‌گونه سوء نیتی آن را مفقود یا تلف کند، صرفاً مسؤل ارزش متعارف یا قابل پیش‌بینی محتویات جامه دان در هنگام انعقاد قرارداد حمل و نقل است. به همین دلیل معمول است که در اسناد حمل ارزش کالا درج می‌گردد تا به متصدی حمل تذکر داده شود که در صورت تلف کالا خسارت مالک آن تا چه میزان است. همچنین ممکن است ارزش کالا یا نوع آن بر روی بسته‌ها یا عدل بندی کالا درج گردد تا مسئول حمل و کارگزاران او متوجه خسارت‌های احتمالی مالک باشند. (غمامی، ۱۳۸۸: ۶۱)

بر این مبنا، اگر کالای گرانبهایی به مؤسسه حمل و نقل سپرده شود بدون آنکه ارزش واقعی آن اعلام گردد و کالا در جریان حمل آسیب ببیند یا تلف شود، متصدی حمل صرفاً تا میزان ارزشی که به طور نوعی و متعارف برای او قابل انتظار بوده یا پیش‌بینی کرده است، مسئول خواهد بود. (غمامی، ۱۳۸۸: ۶۱)

نقد نظریه سببیت عرفی

این نظریه به علت متمایز کردن اسباب خارجی از شرایط آن منطقی به نظر می‌رسد، ولی مهمترین ایرادی که بر این نظریه وارد است این است که تشخیص سبب اصلی به آسانی امکان ندارد، زیرا عواملی که منتهی به ایراد خسارت می‌شود به قدری پیچیده و مهم هستند که تشخیص سبب اصلی و متعارف را از سایر اسباب مشکل می‌سازد. (کاتوزیان، ۱۳۸۵، ۲۱۳: ۱)

نظریه‌های گوناگون که در جهت تعیین سبب اصلی ابراز شده است برخی ضابطه را تشخیص عرف می‌دانند و عده‌ای ملاک تشخیص را درجه تأثیر و اهمیت سبب دانسته و از ملازمه بین ضرر و تقصیر و اساسی بودن سبب سخن گفته‌اند و برخی هم تأکید بر لزوم پیش‌بینی ضرر را کرده‌اند. (کاتوزیان، ۱۳۸۵، ۲۳۷: ۱)

معایب و مزایای نظریه سببیت عرفی

نظریه سبب متعارف بیان می‌کند که، باید بین سبب ضرر و شرایطی که زمینه را برای ورود ضرر فراهم کرده اند، تقکیک قائل شد. شرایط نباید جزء اسباب محسوب گردند. طبق این نظریه از میان علل مختلف، تنها علتی سبب ضرر است که بر مبنای متعارف و سیر عادی امور منجر به ورود ضرر می‌شود ولی شرایطی که استثنائاً و به طور اتفاقی منجر به خسارت می‌گردند در زمره اسباب نیستند. بنابراین هر کس مسئول جبران زیان‌هایی است که عرفاً قابل پیش‌بینی باشد. در ذیل به حسن و عیب این نظریه می‌پردازیم:

حسن این نظریه این است که اسباب را از شرایط جدا نموده که منطقی می‌باشد. این نظریه در میان فقها نیز طرفدارانی داشته و حقوقدانان اسلامی همواره در پاره‌ای از امور بر اساس نظریه سبب متعارف نظر داده‌اند. زیرا براساس اصول و قواعد پذیرفته شده توسط فقها، باید بین اسباب و شرایط قائل به تمییز شد. بنابراین تمامی شرایط و حوادثی که به ایراد ضرر منتهی می‌شوند در زمره اسباب محسوب نمی‌شوند بلکه آن حادثه‌ای، سبب می‌باشد که به طور متعارف منجر به ورود ضرر شود. این نظریه در ماده ۳۵۲ ق.م.ا. مشهود است: «هرگاه کسی در ملک خود، به مقدار نیاز آتش روشن کند و بداند که به جایی سرایت نمی‌کند و عادتاً نیز سرایت نکند لکن اتفاقاً به جای دیگر سرایت کند و موجب تلف یا خسارت شود ضامن خواهد بود». چنان که ملاحظه می‌شود این ماده از نظریه سبب متعارف پیروی کرده است. (صفایی؛ رحیمی، ۱۳۹۶: ۲۰۰)

این نظریه دارای نکات مثبتی است؛ زیرا از یک سو به ارتباط مناسب بین عمل مرتکب و حادثه زیان‌بار توجه کرده است، از سوی دیگر ملاکی که برای تعیین سبب مطرح شده، امکان عینی تعیین سبب را در اغلب موارد ممکن می‌گرداند. (هاشمی، ۱۳۹۲: ۱۰)

بدیهی است که برای اجرای این نظریه، دادگاه باید در هر مورد با توجه به شرایط وقوع حادثه و با استفاده از نظریات علمی، و جلب نظر کارشناس و متخصصین امر، رابطه سببیت بین رفتار شخص و صدمه وارده را احراز نماید. (صفایی؛ رحیمی، ۱۳۹۶: ۲۰۰)

تفاوت نظریه سببیت عرفی با قاعده قابلیت پیش‌بینی ضرر

به رغم نزدیکی و قرابتی که میان دو مفهوم «سبب متعارف و اصلی» و «قابلیت پیش‌بینی ضرر» وجود دارد، نمی‌توان آن دو را کاملاً یکسان و هم‌رتبه دانست. این دو قاعده دو وظیفه جداگانه ایفاء می‌کنند. وظیفه مهم نظریه سبب متعارف تشخیص سبب مؤثر در وقوع زیان در هنگام دخالت اسباب متعدد در وقوع حادثه است. فرض کنید متصدی یک پایانه حمل و نقل، در انبار پایانه مقدار بسیاری بنزین نگهداری می‌کند و بنزین انباشته در اثر سرایت ناگهانی آتشی که عده‌ای جوان به قصد تفریح در نزدیکی آن افروخته‌اند، مشتعل شده و انفجار بزرگی رخ می‌دهد. در اینجا دو تقصیر در وقوع حادثه نقش دارد: تقصیر متصدی پایانه که به طور غیرمجاز مقدار زیادی بنزین انبار کرده است و تقصیر جوانان آتش افروز که در مکانی نامناسب آتش به پا کرده‌اند. نظریه سبب متعارف برای تشخیص سبب مؤثر در ایجاد واقعه زیان‌بار به ما می‌گوید که از میان این علل، آن علتی سبب مؤثر است که وقوع حادثه زیان‌بار از آن به طور متعارف قابل پیش‌بینی باشد. یعنی بر مبنای سیر طبیعی امور، وقوع حادثه از چنان سببی انتظار رود. بر این مبنای نظریه سبب اصلی یا متعارف متصدی پایانه را مسئول اصلی حادثه قلمداد خواهد کرد که با بی‌مبالاتی زمینه انفجار را فراهم کرده است. وظیفه سبب متعارف در اینجا خاتمه می‌یابد، زیرا پس از تعیین مسئول، او باید پاسخگوی تمامی نتایج زیان‌بار باشد، در این مرحله است که قاعده قابلیت پیش‌بینی زیان پای در میان می‌نهد و محدوده زیان‌های قابل جبران را مشخص می‌سازد. فرض کنید در همان مثال، پس از انفجار زیان‌های متعددی رخ می‌دهد. ساختمان‌های اداری پایانه تخریب می‌شود، اتومبیل‌هایی که در محل بوده‌اند آسیب می‌بینند و ... در این میان قطعه‌ای از شرار آتش به فاصله بسیار دوری پرتاب شده و بر سر عابری که اتفاقاً از محل عبور می‌کرده افتاده و لباس او را می‌سوزاند. در اینجا دیگر نمی‌توان ادعا کرد که چنین زبانی ناشی از حادثه زیان‌بار و تقصیر مسئول آن نیست، زیرا هیچ عامل و سبب دیگری زنجیر علیت میان ضرر عابر زیان‌دیده و انفجار بنزین را قطع نکرده است. با وجود این، چنین زبانی از آنجا که قابل پیش‌بینی نبوده است، جبران پذیر نیست و دلیل آن هم قاعده ضرورت پیش‌بینی پذیری متعارف زیان برای خواننده است. (غمامی، ۱۳۸۸: ۹۷-۹۸)

برخی از نویسندگان برای تأکید بر رابطه وثیق قابلیت پیش‌بینی زیان و رابطه سببیت، این قبیل موارد را نیز در قلمرو سبب متعارف قرار می‌دهند. به عقیده ایشان ممکن است تقصیر خواننده، عملاً سبب زیان غیرقابل پیش‌بینی خواهان شده باشد، لیکن زنجیر علیت چنان سست و ضعیف است که دادگاه خواننده را قانوناً مسئول چنان زیانی به شمار نمی‌آورد به این منظور باید سببیت حقوقی و سببیت مادی و عملی تفاوت نهاد. خواننده فقط مسئول نتایجی است که تقصیر او سبب حقوقی آن محسوب می‌شود. سببیت حقوقی به معنای قابلیت پیش‌بینی حادثه است. به بیان دیگر تمامی نتایجی که واقعاً از عمل خواننده ایجاد می‌شود و از لحاظ مادی و عملی با آن پیوند دارد، به خواننده منسوب نمی‌گردد. زیرا از لحاظ حقوقی خواننده فقط مسئول نتایجی است که توان متعارف پیش‌بینی آن را داشته است. (غمامی، ۱۳۸۸: ۹۸)

این شیوه تعبیر، در حقیقت تغییر نام قاعده «ضرورت قابلیت پیش‌بینی زیان» به «ضرورت وجود رابطه سببیت حقوقی» است و جز این اثری ندارد و مرز میان قاعده پیش‌بینی پذیری زیان و رابطه سببیت متعارف و اصلی را از میان نمی‌برد. (غمامی، ۱۳۸۸: ۹۹)

وانگهی باید توجه داشت نظریه سبب متعارف و اصلی که مبتنی بر قابل پیش‌بینی بودن خسارت می‌باشد که برای تشخیص سبب متعارف خسارت نیز به آن استناد می‌شود. که لاجرم به پذیرش معقوله «غیرقابل پیش‌بینی بودن خسارت» به عنوان ملاک و معیار تشخیص خسارت غیرمستقیم، منجر می‌شود. به عبارت دیگر، خسارت قابل پیش‌بینی همیشه مستقیم است اما عکس آن درست نیست زیرا زیان‌های غیرقابل پیش‌بینی، همیشه غیرمستقیم نیستند. (قاسمی، ۱۳۸۴: ۷-۸)

نتیجه‌گیری

۱. نقض قرارداد می‌تواند خسارات زیادی را به بار آورد. با این حال عرف و قانون حکم به جبران همه این خسارات نمی‌دهد. از جمله این خسارات، خسارات غیرمستقیم یا دور است. در اصطلاح حقوقی، خسارات غیرمستقیم، خسارات باواسطه ای است که عرفاً منتسب به متخلف و ناشی از نقض قرارداد نیست و ناقض قرارداد نسبت به پرداخت آن مسئولیتی ندارد. خسارت غیرمستقیم فقط در موارد مصرحه قانونی قابل جبران است. ماده ۵ ق.م.م. و ماده ۳۱۵ ق.م. از جمله موارد قانونی جبران خسارت غیرمستقیم ناشی از فعل زیان‌بار است. البته این خسارات در صورتی قابل جبران هستند که در محدوده پیش‌بینی و انتظارات متوقع طرفین قرارداد باشند؛ یعنی خیلی بعید نباشند.

۲. در نظام حقوقی ایران ضابطه «قابلیت پیش‌بینی خسارت» با اقتباس از حقوق فرانسه به عنوان ضابطه تشخیص خسارات غیرمستقیم پذیرفته شده است. یعنی خساراتی که در زمان انعقاد قرارداد بطور متعارف توسط شخص قابل پیش‌بینی بوده قابل مطالبه می‌باشد و ناقض باید آن را جبران نماید. اما خسارت غیرمستقیم و دور چون در زمان انعقاد قرارداد قابل پیش‌بینی نمی‌باشند، پس قابل مطالبه هم نیستند.

قابل پیش‌بینی بودن خسارت، بعنوان ملاک تشخیص خسارت‌های غیرمستقیم اولین بار در پرونده هدلی مطرح شد و بعدها این قاعده در پرونده خشکشویی و ویکتوریا بازسازی گردید. طبق این پرونده، خساراتی قابل جبرانند که برای طرفین دعوا قابل پیش‌بینی بوده‌اند.

۳. در حقوق ایران، قانون مدنی در خصوص ضابطه قابلیت پیش‌بینی خسارت بعنوان معیار تشخیص خسارت‌های غیرمستقیم ساکت است؛ اما برخی از نویسندگان حقوقی وجود این شرط را لازم می‌دانند. و از برخی مواد قانون مدنی مانند مواد ۲۲۱ و ۲۳۰ می‌توان این شرط را استنباط نمود. مطابق ماده ۲۲۱ ق.م. خسارتی قابل مطالبه است که در قرارداد تصریح شده، یا عرفاً به منزله تصریح باشد یا قانون آن را قابل جبران بداند. در تفسیر این ماده باید گفته شود که ماده ۲۲۱ در مقام ایجاد مسئولیت است نه محدوده آن. برای همین این ماده به تنهایی هیچ دلالتی بر قاعده پیش‌بینی پذیری ضرر در مسئولیت قراردادی ندارد.

۴. ماده ۲۳۰ ق.م. بیان می‌کند تعیین مبلغ مقطوع خسارت که «وجه التزام» نام دارد در اینجا جلوه‌ای از اجرای قاعده پیش‌بینی پذیری ضرر است؛ خسارت مازاد بر آن قابل مطالبه نیست زیرا از ابتدا در قلمرو پیش‌بینی طرفین قرار نگرفته است.

۵. پس از جمع مواد ۲۲۱ و ۲۳۰ ق.م. می توان نتیجه گرفت که فقط خسارات مستقیم و بی واسطه قابل جبران می باشند و خسارات غیرمستقیم و باواسطه چون قابل پیش‌بینی نیستند قابل جبران هم نمی باشند. پس می توان گفت که مواد ۲۲۱ و ۲۳۰ ق.م. ضابطه تشخیص خسارت‌های مستقیم و غیرمستقیم می‌باشد.
- در حقوق ایران باید مبنای قابلیت پیش‌بینی ضرر در قراردادهای را قصد و اراده طرفین دانست و عقیده داشت که طرفین چیزی را که قابل پیش‌بینی نباشد، اراده نکرده اند. پس در حقوق ما برخی بطور قطع، مبنای قابلیت پیش‌بینی خسارت را اصل حاکمیت اراده دانسته اند.
۶. در اجرای قاعده قابلیت پیش‌بینی ضرر، تنها ناقض قرارداد، بایستی ضرر را پیش‌بینی کرده و یا در موقعیتی باشد که بتواند آن را پیش‌بینی نماید. در مورد ضابطه اجرای قاعده قابلیت پیش‌بینی خسارت ضابطه نوعی مورد پذیرش است یعنی هر انسان متعارف و معقولی که در شرایط و اوضاع و احوال حاکم بر قرارداد قرار گرفت وقوع خسارت را پیش‌بینی خواهد کرد. نه اینکه شخص بنابر دلایل شخصی، وقوع خسارت در اثر قرارداد را پیش‌بینی می‌کند (ضابطه شخصی).
۷. در فقه امامیه ضابطه «سبب متعارف یا اصلی» بعنوان ضابطه تشخیص خسارت‌های غیرمستقیم پذیرفته شده است. این ضابطه اولین بار در نظام حقوقی آلمان توسط «ون کریس» مطرح شد و رویه قضایی آلمان آن را قاطعانه پذیرفته است. در حقوق آلمان «سببیت اصلی» بین نقض قرارداد و ورود خسارت به عنوان ملاک اصلی تشخیص خسارات غیرمستقیم شناخته شده است که این ضابطه نیز با مبنای مسئولیت قراردادی در حقوق آلمان همخوانی دارد. در فقه امامیه هرچند صراحتاً در این خصوص نظری بیان نشده است اما با توجه به وحدت مبنای مسئولیت قراردادی و غیرقراردادی در فقه امامیه و پذیرش نظریه «انتساب عرفی» به عنوان مبنای ضمان قهری، می توان نتیجه گرفت که «سببیت عرفی» و «سببیت اصلی» ملاک تعیین خسارات غیرمستقیم است. برطبق این نظر، هرکس مسئول سببی است که به طور متعارف موجب ورود ضرر شده است.
۸. در فقه امامیه در مباحث مربوط به تعهدات قراردادی از تمییز میان خسارات مستقیم و غیرمستقیم ناشی از نقض تعهدات و ملاک تشخیص آن دو از یکدیگر بحثی به میان نشده است اما در ضمان قهری و مسئولیت مدنی در بحث سببیت و رابطه انتساب به عنوان یکی از شرایط مسئولیت و شناخت سبب اصلی از سایر اسباب دخیل در بروز خسارت بطور ضمنی می توان دریافت که خسارات غیرمستقیم آن دسته از خسارات هستند که بین فعل زیان‌بار و ورود ضرر واسطه و عامل دیگری نقش داشته باشد و آنچه باواسطه رخ می دهد خسارت دور و غیرمستقیم است و قابل جبران نیست.
۹. بنابراین برای توجیه مسئولیت قراردادی در فقه امامیه باید این مسئولیت با توافق طرفین باشد. لذا نویسندگان قانون مدنی نیز برای مشروعیت فقهی مسئولیت قراردادی در متن ماده ۲۲۱ ق.م. قید نموده اند: «مشروط بر اینکه جبران خسارت تصریح شده و یا تعهد عرفاً به منزله تصریح باشد».
۱۰. در قراردادهای نیز می توان ادعا کرد که ضابطه تعیین خسارت غیرمستقیم قراردادی، سبب اصلی ورود ضرر است و پیش‌بینی خسارت به موجب تراضی یا تشخیص عرف، از عوامل کشف و تعیین سبب اصلی است. برخی نویسندگان نیز این استدلال را تأیید نموده و سببیت عرفی را مبنای مسئولیت مدنی در فقه امامیه می‌دانند.
۱۱. برخی از فقها عقیده دارند «باید معیار تشخیص مسئولیت را صدق عرفی قرار دهیم». در فقه امامیه با وحدت مبنای مسئولیت قراردادی و غیرقراردادی و پذیرش نظریه «انتساب عرفی» به عنوان مبنای ضمان قهری، می توان دریافت که «انتساب عرفی» و «سببیت اصلی» ملاک تعیین خسارات غیرمستقیم است.
- نظریه سبب متعارف و اصلی که مبتنی بر قابل پیش‌بینی بودن خسارت است و برای تشخیص سبب متعارف خسارت بکار می رود، به پذیرش معقوله «غیرقابل پیش‌بینی بودن خسارت» به عنوان ملاک و معیار تشخیص خسارت غیرمستقیم، منجر می‌شود. پس به نظر می رسد که ضابطه «قابلیت پیش‌بینی خسارت» مهم ترین و اصلی ترین به عنوان ضابطه تشخیص خسارت‌های غیرمستقیم قراردادی می‌باشد.

پیشنهادات

بنده بعنوان محقق و دانشجو با توجه به تحقیقاتی که انجام داده ام پیشنهاد می کنم که:

- ۱- بحث از خسارت غیرمستقیم قراردادی بصورت صریح در قانون مدنی آورده شود.
- ۲- در قانون مدنی صراحتاً در مورد ناقض خسارت‌های غیرمستقیم و این که جبران خسارت به عهده چه کسی می‌باشد ماده قانونی ای آورده شود، تا جای هیچ شک و شبهه ای باقی نماند.

فهرست منابع و مآخذ

- امامی، حسن (۱۳۹۱)، حقوق مدنی، ج ۱، تهران: انتشارات اسلامیه.
- امامی، ناصر (۱۳۸۰) حق مخترع، تهران: انتشارات پردیس.
- امیری قائم مقامی، عبدالمجید (۱۳۸۵) حقوق تعهدات، ج ۱، تهران: میزان.
- باریکلو، علیرضا (۱۳۹۶) مسئولیت مدنی، تهران: نشر میزان.
- بازگیر، یدالله (۱۳۹۲) قانون مدنی در آئینه آراء دیوان عالی کشور «سقوط تعهدات، ضمان قهری»، تهران: فردوسی.
- بادینی، حسن (۱۳۸۴) فلسفه مسئولیت مدنی، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- بروجرودی، محمد عبده [بی تا] اصول قضایی (حقوقی)، تهران: دیوان عالی کشور.
- بندر ریگی، محمد (۱۳۶۲) فرهنگ عربی به فارسی، تهران: انتشارات اسلامی.
- بهرامی‌احمدی، حمید (۱۳۷۷) سوءاستفاده از حق، تهران: مؤسسه اطلاعات.
- تقی زاده، ابراهیم؛ علی هاشمی، احمدعلی (۱۳۹۱) مسئولیت مدنی (ضمان قهری)، دانشگاه پیام نور.
- جبار گلباغی ماسوله، علی (۱۳۷۸) درآمدی بر عرف، تهران: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۸۴) دایره المعارف حقوق مدنی و تجارت، ج ۳، تهران: انتشارات بنیاد اسناد.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۷۸) حقوق تعهدات، ج ۱، تهران: انتشارات گنج دانش.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۹۲) مبسوط در ترمینولوژی حقوق، تهران: نشر دادگستر.
- رودیجانی، محمدمجتبی (۱۳۸۷) حقوق مدنی ۳ (مسئولیت های قراردادی ضمانت اجرای مفاد قرارداد)، تهران: کوشامهر.
- درودیان، حسنعلی (۱۳۷۷-۷۶) جزوه حقوق مدنی، الزامات خارج از قرارداد، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷) لغت نامه دهخدا، ج ۱، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۲) لغت نامه دهخدا، ج ۳، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- شریعت اصفهانی، فتح الله (۱۴۱۰) قاعده لاضرر، تهران: انتشارات اسلامی.
- شهیدی، مهدی (۱۳۹۵) آثار قراردادها و تعهدات (حقوق مدنی ج ۳)، تهران: مجمع علمی و فرهنگی مجد.
- شهیدی، مهدی (۱۳۸۶) اصول قراردادها و تعهدات (حقوق مدنی ج ۲)، تهران: مجمع علمی و فرهنگی مجد.
- شهیدی، مهدی (۱۳۸۸) تشکیل قراردادها و تعهدات (حقوق مدنی ج ۱)، تهران: نشر حقوقدان.
- شهیدی، مهدی (۱۳۸۰) تعهدات (حقوق مدنی ج ۳)، تهران: انتشارات مجد.
- شهیدی، مهدی (۱۳۸۵) سقوط تعهدات (حقوق مدنی ج ۵)، تهران: انتشارات مجد.
- شیروی، عبدالحسین (۱۳۹۶) حقوق قراردادها (انعقاد، آثار و انحلال)، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی.
- صبری، نور محمد (۱۳۷۸) گزیده آراء دادگاه‌های کیفری، تهران: نشر فردوسی.
- صفایی، حسین؛ رحیمی، حبیب الله (۱۳۹۶) مسئولیت مدنی (الزامات خارج از قرارداد)، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی.
- صفایی، حسین (۱۳۸۲) دوره مقدماتی حقوق مدنی، ج ۲، قواعد عمومی قراردادها، تهران: میزان.
- صفایی، حسین (۱۳۷۸) دوره حقوق مدنی: قواعد عمومی قراردادها: مفهوم، انعقاد و اعتبار قرارداد، ج ۱، تهران: شرکت سهامی انتشار.

- صفایی، حسین (۱۳۸۷) حقوق بیع بین المللی: بررسی کنوانسیون بیع بین المللی ۱۹۸۰ و مقایسه آن با مقررات بیع در حقوق ایران، فرانسه، انگلیس و ایالات متحده آمریکا، تهران: دانشگاه تهران.
- صفایی، حسین؛ قاسم زاده، مرتضی (۱۳۹۵) حقوق مدنی: اشخاص و حمایت از محجورین، تهران: سمت.
- طاهری، حبیب الله (۱۴۱۸) حقوق مدنی، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین در حوزه علمیه قم.
- طباطبایی یزدی، محمد کاظم (۱۴۱۵) سؤال و جواب، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- قاسم زاده، مرتضی (۱۳۸۸) الزام ها و مسئولیت های بدون قرارداد، تهران: انتشارات میزان.
- قریشی، علی اکبر (۱۳۷۶) قاموس قرآن، ج ۳، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- قلی پور گیلانی، مسلم (۱۳۸۶)، تلخیص مکاسب شیخ انصاری، مکاسب محرمة، قم: انتشارات کتاب آدینه.
- عراقی، آقاییه الدین (۱۴۰۸) قاعده لاضرر، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- عمید زنجانی، میرزا حسن (۱۳۸۲) موجبات ضمان: درآمدی بر مسئولیت مدنی و اسباب و آثار آن در فقه اسلامی، تهران: نشر میزان.
- غمامی، مجید (۱۳۸۸) قابلیت پیش بینی ضرر در مسئولیت مدنی قراردادی، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۵) الزامهای خارج از قرارداد: ضمان قهری، ج ۱، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۵) الزامهای خارج از قرارداد: ضمان قهری، ج ۲، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۰) دوره مقدماتی حقوق مدنی: اعمال حقوقی: قرارداد - ایقاع، تهران: گنج دانش.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۵) قواعد عمومی قراردادها، ج ۴ (اجرای قرارداد)، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۵) قواعد عمومی قراردادها، ج ۳، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۷) وقایع حقوقی، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۸) مسئولیت مدنی، ج ۱، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- لوراسا، میشل (۱۳۷۵) مسئولیت مدنی، ترجمه: محمد اشتری، تهران: دادگستر.
- متین دفتری، احمد (۱۳۸۱) آیین دادرسی مدنی و بازرگانی، تهران: مجمع علمی و فرهنگی مجد.
- محقق داماد، مصطفی (۱۳۸۴) قواعد فقه (در امور مدنی)، ج ۱، تهران: انتشارات میزان.
- معین، محمد (۱۳۷۵) فرهنگ فارسی معین، ج ۱ و ۲، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- نجیب حسنی، محمود (۱۳۸۹) رابطه سببیت در حقوق کیفری، ترجمه: سیدعلی عباس نیای زارع، مشهد: انتشارات دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- وحدتی شبیری، حسن (۱۳۸۵) مبانی مسئولیت مدنی قراردادی (مطالعه تطبیقی در حقوق و فقه)، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

مقالات

- احمدوند، ولی الله [ابی تا] آثار و احکام شرط تعیین خسارت ناشی از تأخیر و عدم اجرای تعهد در حقوق ایران با مطالعه تطبیقی در حقوق انگلیس، مجله مصباح، سال سیزدهم، ش ۵۳.
- احمری، حسین؛ ذکائیان، پرویز (۱۳۹۲) مطالعه تطبیقی خسارت عدم النفع در فقه امامیه و قوانین ایران و کنوانسیون ۱۹۸۰ وین، فصلنامه پژوهش های فقه و حقوق اسلامی، سال نهم، ش ۳۲.
- اصغری آقمشهدی، فخرالدین؛ جلیل پور، پریناز (۱۳۹۰) عدم اجرای تعهد مستند به عمل متعهدله و اثر آن بر مسئولیت قراردادی متعهد (مطالعه تطبیقی در کنوانسیون بیع ب کالا، وین ۱۹۸۰ و حقوق ایران)، فصلنامه پژوهشنامه بازرگانی، ش ۶۱.
- انصاری، علی؛ مبین، حجت (۱۳۹۰) نظریه قابلیت انتساب در حقوق مسئولیت مدنی مطالعه تطبیقی در فقه امامیه و حقوق فرانسه، پژوهش های حقوق تطبیقی، دوره ۱۵، ش ۱.

- بادینی، حسن؛ شعبانی کندسری، هادی؛ رادپرور، سجاد(۱۳۹۱) مسئولیت محض؛ مبانی و مصادیق، مجله مطالعات حقوق تطبیقی، دوره ۳، ش ۱.
- بیگدلی، سعید(۱۳۹۶) تبعیت مسئولیت قراردادی از اراده طرفین در قانون مدنی ایرن، مطالعات فقه و حقوق اسلامی، سال ۹، ش ۱۷.
- پارساپور، محمدباقر؛ حسینی، میلاد؛ شاهی، احد(۱۳۹۴) قابلیت جمع شیوه های جبران خسارت قراردادی در حقوق اسلام و ایران در مقایسه با اسناد بین المللی، فصلنامه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، سال دوم، ش ۳.
- جعفری تبار، حسین [ابی تا] قولی در مسئولیت کیفری پزشک، نشریه دانشکده حقوق دانشگاه تهران، ش ۴۱.
- حاجی عزیزی، بیژن؛ غلامی، نگین(۱۳۹۲) بررسی تطبیقی فرض سببیت در مسئولیت قراردادی، نامه مفید، ش ۱۰۰.
- حاجی نوری، غلامرضا(۱۳۸۹) مطالعه تطبیقی رهیافت های سببیت در مسئولیت مدنی، نشریه علمی - پژوهشی فقه و حقوق اسلامی، سال اول، ش ۱.
- حبیبی، محمود [ابی تا] قابلیت پیش‌بینی ضرر در مسئولیت قراردادی در پرتو کنوانسیون ها و اسناد بین المللی، مجله تحقیقات حقوقی، ش ۵۹.
- حسینی مدرس، مهدی؛ گلشنی، عصمت(۱۳۹۲) طریق جبرانی پرداخت خسارت نقض تعهدات قراردادی در حقوق انگلستان و طرح آن در حقوق ایران، دو فصلنامه علمی - پژوهشی دانش حقوق مدنی، سال دوم، ش ۲.
- رجائی، فاطمه(۱۳۹۵) زمان و مکان ارزیابی خسارت قراردادی (مطالعه تطبیقی حقوق ایران و مصر)، دو فصلنامه علمی - ترویجی، مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق، سال دهم، ش ۳۳.
- رستمی، هادی؛ شعبانی کندسری، هادی(۱۳۹۵) احراز رابطه سببیت در فرض مداخله عوامل گوناگون در جنایات و خسارات مالی (با تأکید بر ق.م.ا. ۱۳۹۲)، پژوهش حقوق کیفری، سال ۴، ش ۱۵.
- سلطانی نژاد، هدایت‌الله(۱۳۹۵) بررسی تطبیقی ضابطه تشخیص خسارت غیرمستقیم قراردادی، مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، دوره هشتم، ش ۳.
- سکوتی نسیمی، رضا؛ شمالی، نگار(۱۳۹۰) جایگاه عدم‌النفع در نظام حقوقی ایران، مقاله پژوهشی، دانشگاه تبریز، فقه و حقوق اسلامی، دوره ۲، ش ۲.
- شاهنوش فروشانی، محمد عبدالصالح؛ صفری، محسن(۱۳۹۴) ارزیابی خسارات ناشی از نقض قرارداد و ماهیت مسئولیت قراردادی، فصلنامه پژوهشنامه حقوق خصوصی عدالت، سال دوم، ش ۴.
- عادل، مرتضی(۱۳۸۰) توافق بر خسارت در قراردادها، مجله حقوق دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ش ۸۵.
- غلامی، حسین؛ چاه‌آبی، غلامرضا؛ شهبازی، محمدحسین(۱۳۹۵) مفهوم سبب و شرایط آن در ق.م.ا.، فصلنامه قضاوت، ش ۸۸.
- فهیمی، عزیزالله(۱۳۸۴) قابلیت پیش‌بینی ضرر در مسئولیت مدنی، فصلنامه دیدگاه های حقوقی، دانشکده علوم قضایی و خدمات اداری، ش ۳۴ و ۳۵.
- قاسمی، محسن(۱۳۸۴) جبران خسارت نقض قرارداد در کنوانسیون بیع بین المللی کالا، حقوق ایران، فرانسه، مصر و لبنان، مجله حقوقی، نشریه دفتر خدمات حقوقی بین المللی جمهوری اسلامی ایران، ش ۳۲.
- قربانپور، امیرمهدی(۱۳۸۵) تقصیر و رابطه سببیت در نظام مسئولیت مدنی، مجله حقوقی، ش ۵۴.
- کاتبی، حسینقلی(۱۳۳۷) انواع خسارات و احکام آن، مجله کانون وکلا، سال دهم، ش ۶۰.
- گلشنی، عصمت؛ حسینی مدرس، مهدی(۱۳۹۲) طریق جبرانی پرداخت خسارت نقض تعهدات قراردادی در حقوق انگلستان و طرح آن در حقوق ایران، دو فصلنامه علمی - پژوهشی حقوق مدنی، سال دوم، ش ۲.
- نورانی مقدم، یونس؛ حاجی عزیزی، بیژن؛ عیوضی، محمدجواد(۱۳۹۵) جمع ضمانت اجراهای اصلی تخلف از اجرای قرارداد در فقه امامیه، حقوق ایران و انگلستان، مجله مجلس و راهبرد، سال ۲۴، ش ۹۲.
- وحدتی شبیری، حسن(۱۳۸۸) مبنای مسئولیت مدنی یا ضمان ناشی از تخلف اجرای تعهد، مجله فقه و اصول، ش ۸۲.

- وطنی، امیر؛ زمانی، قاسم؛ زنگنه شهرکی، جعفر (۱۳۹۴) امکان جبران کامل خسارت در اصول قراردادهای تجاریب، کنوانسیون قراردادهای بیع بین المللی کالا و حقوق ایران، فصلنامه پژوهش حقوق خصوصی، سال چهارم، ش ۱۲.
- هاشمی، احمدعلی (۱۳۹۲) اسباب متعدد در مسئولیت مدنی، دو فصلنامه علمی - پژوهشی دانش حقوق مدنی، سال دوم، ش ۲.

پایان نامه ها

- اجل افشار، رضا [بی تا]، پیش بینی ضرر در مسئولیت قراردادی و قهری، پایان نامه کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه آزاد زنجان.
- حیدریان، سجاد (۱۳۹۴) تمییز عامل زیان در فرض تعدد اسباب، پایان نامه کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشکده فقه و حقوق، دانشگاه علوم و تحقیقات ساوه.
- جعفرزاده، میرقاسم (۱۳۸۲) تقریرات درس حقوق تجارت بین الملل، پایان نامه دکتری حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی.
- سرمدی، پگاه (۱۳۹۰) تحلیل فقهی حقوقی ضرر قابل جبران، پایان نامه کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشکده علوم اداری و اقتصاد گروه حقوق، دانشگاه اصفهان.
- سمیع زاده، محمدعلی (۱۳۹۱) شیوه های جبران خسارت ناشی از نقض قرارداد در حقوق ایران و انگلیس، پایان نامه کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شیراز.
- عزتی، جلال الدین (۱۳۸۹) بررسی فقهی حقوقی ماهیت ضرر با تأکید بر مسایل جدید، پایان نامه کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشکده آموزشهای الکترونیکی، دانشگاه قم.
- غلامی، نگین (۱۳۹۰) فرض سببیت، پایان نامه کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا.
- مکاریان، محسن [بی تا] بررسی تطبیقی قابلیت پیش بینی ضرر در حقوق ایران و آمریکا، پایان نامه کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکزی.
- نادری، مهدی (۱۳۸۸) جبران خسارت قراردادی در کنوانسیون بیع بین المللی کالا- وین ۱۹۸۰ و مقایسه آن با حقوق ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبایی.

منابع عربی

- ابن فارس، احمد (۱۳۷۴) معجم مقاییس اللغة، ج ۳، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- آل کاشف العطاء، شیخ محمدحسین (۱۳۶۱) تحریرالمجله، ج ۳، تهران: دانشگاه تهران.
- بجنوردی، محمدحسن (۱۳۷۷) القواعد الفقهیه، ج ۲، قم: نشر الهادی.
- بجنوردی، محمدحسن (۱۳۵۲) القواعد الفقهیه، ج ۳، تهران: چاپ مکتب صدر.
- حسینی مراغی، میر عبدالفتاح (۱۴۱۷) العناوین، ج ۲، قم: مؤسسه ی نشر اسلامی.
- حلی، ابومنصور جمال الدین حسن بن یوسف بن مطهر (۱۴۱۹) قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- حلی (علامه)، (۱۴۱۶) تحریر الاحکام، ج ۴، قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- خراسانی، ملامحمد کاظم (۱۴۱۲) کفایه الاصول، قم: مؤسسه انتشارات اسلامی.
- خمینی، روح الله (۱۳۸۴) کتاب البیع، ج ۱، قم: چاپ اسماعیلیان.
- خمینی، روح الله (۱۳۶۸) تحریرالوسیله، ج ۲، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- خوبی، سیدابوالقاسم (۱۳۷۷) مبانی تکلمه المنهاج، ج ۲، قم: داوری.

- رشتی، میرزا حبیب الله (۱۳۲۲) الغصب، تهران: چاپ سنگی.
- شهید اول (۱۳۷۲) القواعد و الفوائد فی الفقه و الأصول، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- شهید ثانی (۱۴۱۰) الروضه البهیة فی شرح اللمعه دمشقیه، ج ۲، قم: انتشارات اسلامیة.
- شهید ثانی (۱۴۱۳) مسالک الافهام، ج ۱۷، قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه.
- شهید ثانی (زین الدین العاملی) (۱۴۱۷) مسالک الافهام، ج ۴۲، قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه.
- غروی نائینی، محمدحسین (۱۳۷۳) منیه الطالب فی حاشیه مکاسب، ج ۲، تهران: المکتبه المحمدیه.
- محقق ثانی (علی بن حسین الکرکی) (۱۹۹۱) جامع المقاصد فی الشرح القواعد، ج ۶، بیروت: مدرسه اهل بیت لاحیا التراث.
- موسوی بجنوردی، عباسعلی (۱۳۹۱) القواعد الفقهیة، النجف الأشرف: مطبعة الآداب.
- نجفی، شیخ محمد حسن (۱۴۱۲) جواهر الکلام فی شرایع الاسلام، ج ۳۷، انتشارات بیروت.
- نراقی، ملا احمد (۱۳۶۹) عوائد الایام من مهمات ادله الاحکام، ج ۴، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.